

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Домальський І. Русские евреи вчера и сегодня. – Библиотека – Алия, 1991. – 257с.; Хонигсман Я.С., Найман А.Я. Евреи Украины. – Ч.1. – К., 1992. – 158с.; Місінкевич Л.Л. Коренізація і національні меншини Поділля у 20-30-х рр. ХХ ст. – К., 1999. – 71с.; Данильченко О.П. Етнічні групи півдня України: економічне та соціально – політичне становище на початку 20-х рр. ХХ ст. – К., 1993. – 58с.; 2. Школьнікова Э. Трансформация еврейского местечка в СССР в 1930-е годы. – М., 1996. – Выпуск 26.; Хитерер В. Еврейские местечки в 1920-х годах. // Вестник еврейского университета в Москве. – 1995. – №1.; 100 еврейских местечек Украины. – Вып.1. – Подолия. – Иерусалим – Санкт – Петербург, 1997.; 3. На Україні це Волинська, Подільська, Катеринославська, Чернігівська, більша частина Київської, Полтавської, Херсонської та Таврійської губернії. Виникла вона у 1791р. при Катерині II, та з незначними змінами проіснувала до 1917р.; 4. Случевский К. Еврейские колонии. – Русский вестник, 1890.-С.215; 5. Боровой С.Я. Еврейская земледельческая колонизация в старой России. – М.,1928. – С.168-170; 6. Самарцев І. Євреї в Україні. // Віче. – 1993. – №11. – С.131; 7. Ларин Ю. Евреи и антисемитизм в СССР. – Москва – Ленинград, 1929. – С.53; 8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.505. – Оп.1. – Спр.690. – Арк.50-51; 9. ЦДАВО України. – Ф.413, – Оп.1. – Спр.10. – Арк.65; 10. Кипер М. Еврейское местечко Украины. – “Пролетар”, 1928. – С.85; 11. Вісті. – 1924. – 22 лютого.; 12. Вісті. – 1924. – 22 жовтня.; 13. Коммунист. – 1926. – 16 лютого.; 14. Коммунист. – 1926. – 30 квітня.; 15. Коммунист. – 1926. – 5 січня.; 16. Школьнікова Э. Трансформация еврейского местечка в СССР в 1930-е годы. (Первая молодежная конференция СНГ по иудаике. Сборник материалов).- М., 1997.; 17. ЦДАВО України. – Ф.505. – Оп.1. – Спр.690. – Арк.22.; 18. Там само.; 19. Кантор Я. Национальное строительство среди евреев в СССР. – М., 1934. – С.38-40.

А. М. Трембіцький

ЄВФИМІЙ СІЦІНСЬКИЙ – КНИГОЗНАВЕЦЬ, БІБЛІОТЕКАР, БІБЛІОГРАФ

Особистість Є. Сіцинського, котрий відіграв видатну роль в українській історії та залишив слід практично в усіх сферах науково-просвітницького і культурного життя, ще недостатньо вивчена, а такі напрями як книгознавство, бібліографічна та бібліотечна діяльність й досі залишаються малознаними. Огляд його наукової діяльності дає нам підставу зарахувати його до визначних українських дослідників, які, незважаючи на несприятливі для наукової роботи обставини, віддавали весь свій час та сили дослідженню місцевої старовини, збагачували своїми працями історичну літературу і будили національну свідомість¹.

Деякі аспекти становлення Є. Сіцинського як книгознавця, бібліотекаря і біобібліографа, якому належить понад 250 праць, близько 150 статей-рецензій та бібліографічних заміток, частково висвітлили в своїх працях відомі українські вчені В. Біднов¹, В. Антонович², І. Крип'якевич³ та сучасні дослідники О. Завальнюк⁴, Т. Бульба⁵, Н. Синиця⁶, В. Ляхоцький⁷, А. Опря⁸, Л. Баженов⁹, І. Винокур, В. Корнілов¹⁰, Ю. Земський¹¹.

Є. Сіцинський прийшов до бібліографічної діяльності через власну наукову роботу, виявивши ерудицію енциклопедиста, здатність до логічного мислення, аналізу і синтезу знань, акуратність і точність, готовність і спроможність бути посередником між книжкою та її читачем. Займаючись науково-педагогічною діяльністю, він не припиняв бібліографічної роботи, упродовж всього життя вчений прагнув подати якнайширшу інформацію і про свій доробок, про що свідчать власні рецензії та бібліографічні замітки на свої праці¹².

Ще у 1886 р. розпочалося його активне співробітництво з українознавчими часописами “Літературно-науковим вісником” і “Записками НТШ”, які багато місця присвячували поточній українській бібліографії, нотуючи всю книжкову продукцію, подаючи величезну кількість історико-археологічного, етнографічного, бібліографічного, наукового і документального матеріалу. Саме в рубриках “бібліографія” і “наукова хроніка” друкував Є. Сіцинський свої перші історіо-бібліографічні публікації на науково-довідковій видання. Проведеним дослідженням архівних матеріалів ЦДІА України (Львів) встановлено, що Євфимієм Сіцинським опрацьовано 403 статті з 789 журнальних номерів 24 найменувань (Київських, Волинських, Подільських, Полтавських, Катеринославських, Херсонських,

Воронезьких, Курських, Кишинівських, Таврійських, Мінських, Гродненських, Литовських, Могилівських єпархіальних відомостей, Черніговських єпархіальних Вістей, Холмсько-Варшавського єпархіального Вісника, Християнське Читання (Петербурзька духовна академія), Богословський Вісник (Московська академія), Православний Собеседник (Казанська академія), Странника, Душоплезного Чтения, Віри і Разума, Трудів Київської Духовної Академії, Православного Поділля) і 15 книг та видруковано на них бібліографічні статті-рецензії в “ЛНВ” у 1898-1910 рр. з книгознавства, біобібліографії, з історії епохи, особистості і творчості Георгія Кониського, Григорія Сковороди, Івана Малишевського, з історії друкарень, стародруків і українського письма в XV-XVIII ст., Віленської бібліотеки, Вітебського давньосховища і Київської мистецької літератури XVII-XVIII ст.¹³

В “Записках НТШ” нами було виявлено 33 статті-рецензії, видруковані Є. Сіцинським у 1896-1914 рр., де охарактеризовано 761 статтю із 1716 журнальних номерів вищеназваних видань та 16 книг. Серед них майже два десятки праць, присвячених стародрукам, історії книговидання XV-XVIII ст. та староруського письма, Біблії князя Костянтина Острозького, її походженню і просвітницькому значенню, виданню українського перекладу Святої Євангелії від Матвея, Слуцькому псалтирю, рукописному євангелію Волинського єпархіального давньосховища, давній рукописній Палинодії, Мгарському євангелію, євангелію Преображенської церкви містечка Городища Лохвицького повіту, требнику XVIII ст., українській тріоді XVII ст. та Синодику Борисівського монастиря, літописам церкви Успіння Пресвятої Богородиці у Конотопі і Вінницькому капуцинському кляштору, документам і справам архіву Святого Синоду, рукописним зібранням бібліотеки Києво-Софійського собору, пам’яткам політичної літератури і давнім метричним записам VIII ст. та іншим¹⁴. Завдяки Є. Й. Сіцинському збережено відомості про 1164 публікації, які так і залишилися б невідомими для сучасних дослідників минулого України взагалі та її місцевостей зокрема. Тим паче, що він аналізував статті богословські, історичні, побутові матеріали, біографії та некрологи місцевих діячів, деякі оригінальні статті, написані на підставі нових, невідомих матеріалів і раніше недрукованих документів, кандидатські дисертації, які друкувалися в офіційних виданнях місцевої церковної влади різних теренів України і часописах країв та єпархій, пов’язаних з Україною своєю історією або етнографією, через малодоступність та обмежене розповсюдження їх зміст так і залишився б маловідомим для дослідників нашого минулого, й тому Є. Сіцинський довгий час робив такі огляди систематично¹.

Крім того він постійно друкував свої праці з історії, археології, бібліографії, етнографії та історії мистецтва в “Подільських єпархіальних відомостях”, “Православній Подолії”, “Подолії”, “Київській Старині”, “Україні”, “Бібліологічних Вістях” та інших наукових періодичних і неперіодичних виданнях¹⁵. Його бібліографічна діяльність вимагала знайомства з історичною та археологічною літературою, тому як редактор “Подільських єпархіальних відомостей” він обмінювався своїми виданнями з різними науковими установами та редакціями періодичних видань, маючи змогу користуватися публікаціями та пресою, які було важко діставати навіть в осередках значно культурніших, ніж глухий, далекий тоді від залізниці Кам’янець, зібравши у себе під руками “Єпархіальні відомості” з усієї Росії, він у 1886-1914 рр., крім 1906 р., друкував свої праці бібліографічного характеру¹, про що у своїй автобіографії від 3 вересня 1923 р. вказував, що друкував свої бібліографічні статті та огляди в “Записках” за підписом Ю. С.¹⁶. Оцінюючи бібліографічні публікації Є. Сіцинського, відомий історик В. Біднов писав, що вони відображали рівень бібліографознавства кінця XIX-початку XX ст. і відіграли неабияку роль у відродженні й поширенні української історії, виконуючи просвітительську функцію. В оглядах він занотовував, незалежно від розмірів, кожну статтю й замітку з української історії, деколи стисло подавав їх зміст, вказував імена, хронологічні дати, зупинявся на поодиноких статтях й інших публікаціях з періодичної і неперіодичної преси, через що вони мають дуже велику цінність і не варто нехтувати ними¹.

В 1890 р. при єпархіальному історико-статистичному комітеті було засновано церковне давньосховище, а 4 листопада 1891 р. відкрито єпархіальну бібліотеку, які завдяки енергії Є. Сіцинського, незважаючи на обмеженість коштів, зростали та збільшувалися і мали дуже поважний вигляд, де були зібрані великі колекції старовини, стародруків та цінних документів XVI-XVIII ст.¹. Зібравши чимало стародруків, Євфимій Йосипович у праці “Опись старопечатных книг” (1904) вмістив детальний, з занотованням усіх записів та заміток, що знаходилися на сторінках книг, опис 194 стародруків 1574-1825 рр., про ці ж стародруки він видрукував у 1924 р. статтю “Стародруки Кам’янецького історично-

археологічного музею”. Поданий ним фактичний матеріал використав І. Огієнко в своїй роботі „350 років Українського друку 1574-1924”¹⁷. Є. Сіцинському належить і створення ґрунтовної бібліографії “Хронологический список трудов доктора Й. Ролле” (1905), яка містить 49 назв творів з коротким викладом їх змісту, а видані у Польщі книги описані польською мовою і мають відсилання до російських видань⁵.

Значним внеском у розвиток національної бібліографії України є створений Є. Сіцинським спільно з С. Беднаровським ретроспективний “Указатель Подольских Епархиальных ведомостей 1862-1905” (1907), який став підсумком 44-річного існування часопису. Ця фундаментальна праця, маючи велике наукове значення, продовжує слугувати історикам і краєзнавцям у вивченні минулого краю. Бібліографічна діяльність Є. Сіцинського – це, насамперед, бібліографічне оснащення його творчих доробків, де він застосовував найрізноманітніші форми бібліографування, більшість його праць супроводилася внутрітекстовою бібліографічною інформацією, історіографічними оглядами, численними підрядковими посиланнями, внутрістатейними покажчиками, старанно складеними прикнижковими і пристатейними списками використаної літератури. Особливе місце серед історичних праць Є. Й. Сіцинського належить великій монографії про Кам’янець-Подільський, яка є зразком комплексного вивчення різноманітних матеріалів з історії краю, а структура роботи і її виклад вказують на ґрунтовне вивчення відомих джерел, вітчизняної і зарубіжної літератури¹⁸, поданий “Перечень более значительных трудов по истории Каменца в русской и польской литературе” з 22 назв. В джерелознавчій праці “Археологическая карта Подольской губернии” (1901) зазначено 39 назв “Источников, служивших для составления карты Подолии”, з посиланнями на джерела для кожної місцевості. Історико-археологічний нарис “Оборонні замки Західного Поділля” (1928) має списки літератури в кінці всіх розділів, нараховуючи 68 назв за період 1820-1926 рр. Серед його праць важливе місце займають “Матеріали для історії цехів в Подолії” (1904), в яких він подав згадки про 40 джерел, його історична монографія “Материалы для истории монастырей Подольской епархии” базується на використанні понад 170 джерел, здебільшого раритетних, з цієї тематики. Велику наукову цінність мають його біобібліографічні довідки про відомих діячів Поділля і України Анципо-Чикунівського, Венгрженівського, Гречулевича, Гриневича, Грушевського, Симашкевича, Солухи, Стиранкевича, Широцького¹⁹, палеографічний опис старовинних рукописів XV-XIX ст.²⁰, рукописні бібліографічні матеріали з фонду “Опись архива Подольского церковного историко-археологического общества”. Ще сучасники Є. Сіцинського, відомі вчені, даючи оцінку його працям, писали, що він переглянув і узагальнив результати розрізнених і часто випадкових вивчень, розкиданих в російській і польській історичній літературі, систематизував цей матеріал, щоб надати читачам наочне розуміння долі давніх оборонних пунктів, його праця як вдумливого і вмілого дослідника має бути визнана видатним явищем в поточній історичній літературі²¹. А його праця „Приходы и церкви Подольской епархии. Каменец-Подольск” (1900), де він досить детально, з посиланням на джерела, описав населені пункти Подільської єпархії, є цінним довідковим виданням²². В. Антонович писав, що його праці за кількістю зібраних матеріалів, одні з кращих історико-статистичних праць, присвячених історії, в яких він дослідив і вивчив історичну літературу та видані актові матеріали щодо Поділля, доповнив їх багатьма даними з документів консисторії, комітету та архівів². У 20-ті роки ХХ ст. була зроблена спроба обґрунтувати науку “Поділлєзнавство” і підготувати до видання енциклопедію Поділля, а в Кам’янець-Подільському Науковому при УАН товаристві, одним з напрямків досліджень була “Бібліографія до вивчення Поділля”⁶.

Тому, оцінюючи бібліографічну діяльність Є. Сіцинського загалом, її слід сприймати, на нашу думку, як українознавчу працю, спрямовану на створення найповнішої джерельної бази з історії України, як підґрунтя розвитку культури народу, що базується на рідній мові, державності, вірі, і позначену досягненнями в галузі практичної бібліографії.

У 1866 р. була відкрита Кам’янець-Подільська публічна, а в 1901 р. Проскурівська народна бібліотеки, їх фонди склалися виключно з російських книг, крім того до послуг

читачів були бібліотеки: єпархіальна; Губернського статистичного комітету, яка в 1887 році нараховувала 502 назви книг у 1268 томах; пожежного товариства (1898); пушкінського дому; українського товариства “Просвіта” (1906), де було до 3 тисяч примірників і до якої надходило 19 українських та російських часописів; 5 бібліотек в учбових закладах та декілька приватних книгозбірень, серед них М. Симашкевича, який дозволяв користуватися книгами із особистої бібліотеки своєму учневі Є. Сіцинському, унікальна бібліотека М. Орловського з 2349 рідкісних книг і рукописів, а 130 з них передав Подільській семінарії²³. Крім того, на початку ХХ ст. на Поділлі були ще невеликі бібліотеки в Городку, Летичеві та Новій Ушиці, в 1917-1920 рр. загинуло багато цінних приватних, монастирських і церковних збірок, лише частину їх вдалося врятувати.

Значний внесок у становлення єпархіальної бібліотеки вніс Є. Сіцинський, у її правилах він писав, що бібліотека складається із книг та періодичних видань переважно богословського і духовно-релігійного змісту, які Подільський єпархіальний історико-статистичний Комітет, крім грошей, передавав бібліотеці, члени Комітету і церковного причту, службовці духовно-навчальних закладів та інших установ духовного відомства Подільської єпархії мали право читати книги і періодичні видання в читальні бібліотеки та отримувати їх додому безкоштовно, а інші особи платили 3 руб. за рік і 2 коп за день.²⁴ Як редактор “Православного Поділля” він в одній з редакційних статей у 1910 р. закликав розширити мережу церковно-парафіяльних бібліотек, поліпшити їх роботу, відкрити їх для спільного користування духовенства і парафіян, зробити їх більш масовими і доступними⁸.

Велику увагу приділяв Є. Сіцинський поповненню власної, однієї з найбільших приватних бібліотек міста, книгами та науковими виданнями, про що свідчить його епістолярна спадщина. Так, М. Левченко в листі до Є. Сіцинського від 10 листопада 1928 р. писав: „Я негайно сказав надіслати до Вас Кн[игу] XVII „Записок”. Коли б трапилося, що Вам ще чого бракує, то буду дуже радий доповнити Ваш комплект. От з Розовим гірше виходить. Це видання спільне з Всесоюзнаю Академією. Вийшло в світ його щось 200 прим. і на нашу долю дісталось 100 прим. Книжку цю ми не маємо права нікому посилати, без спеціального дозволу од Голови Комісії істор[ії] укр[аїнської] мови, а коли він дає дозвіл, то все ж не инакше як за гроші. Дозвіл я добуду сам, але коштує книжка 6 крб., і я не зважуюся її Вам послати без Вашого на те дозволу”²⁵.

В листах до М. Грушевського Є. Сіцинський неодноразово звертався за допомогою в розшуку потрібної літератури з історії Поділля. Так, у листі від 17 квітня 1892 р. він писав: “Дозвольте, перш за все, подякувати Вам за прислану брошуру про Барську шляхту, а за сим звернутися до Вас з уклінним проханням... знайти брошуру “Списки актових книг Центральних архівів”... і вислати за мій рахунок”. В листі від 11 березня 1893 р. повідомляв: “В останній час я зайнявся історією Кам’янця і мені необхідно познайомитися з сучасним устроєм міст, а книга “О городах...” автора я не пам’ятаю... прошу повідомити мені, якщо книга буде знайдена”. У листі від 8 травня 1893 р. він подякував Грушевському за „статті професора Владимирсько-Буданова “Німецьке право”. Крім того, Грушевський подарував йому “Опис подільських замків 1434 року”, “Королівський дозвіл на викуп Кам’янецького староства 1456 року”, “Барське староство” (1894), ряд томів “Історії України-Руси”, книгу “Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XVI ст.” (1891 р.), про яку в листі від 5 листопада 1891 р. Сіцинський писав: “Сердечно дякую за надіслану книгу “Історія Київської землі”. В листі до Грушевського від 16 листопада 1927 р. Сіцинський писав: “Одержав... новий випуск Вашої велетенської праці “Історія української літератури”, т. 5..., щиро дякую за присилку цієї книги... за пам’ятування про мене”, про книгу “Акти Барського староства” Сіцинський констатував у листі від 8 лютого 1894 р.: “З великим інтересом прочитав Ваш... 1-й том VII частини “Архива Юго-Зап. России”... Цікаво побачити 2-й том Вашої праці”. Ця цінна колекція творів М. Грушевського з автографами протягом 30-60-х років ХХ ст. була вилучена з бібліотек Є. Сіцинського і Кам’янецького музею і втрачена для сучасників⁹. Про обмін літературою і документами свідчить і його переписка з М. Петровим у 1890-1910 рр. та з В. Антоновичем у 1890-1898 рр.¹¹.

В 1935 р. Є. Й. Сіцинського виселили на Підзамче, і вантажне авто, що перевозило книжки, виявилося замалим, їх скидали до кузова й повезли, по дорозі деякі книжки загубилися, а на Підзамчі їх висипали прямо на землю, перетворивши частину з них на купу пошматованого паперу. Так були втрачені надзвичайно цінні книги і альбоми із замальовками¹⁰.

Життя українського вченого Є. Сіцинського – це одне з життєвих „досягнень” більшовиків у галузі культури. Його не визнавали, не друкували його праць, постійно переслідували, через тяжкі нестатки він змушений був книги з особистої бібліотеки, на багатьох з яких присутні його автографи, рукописи, значну частину наукового архіву, деякі опубліковані праці, незадовго до своєї передчасної смерті продати в Проскурівський музей, „з великим жалем і болем він віддавав те, що було для нього всім змістом його шляхетного життя”²⁶.

Подільське церковне історико-археологічне товариство, головою якого був Є. Сіцинський, не обмежуючись лише рамками церковної історії та археології, перетворилося у науковий заклад з теоретично обґрунтованим підходом до виконання поставлених перед собою завдань, зі своїм архівом, бібліотекою, друкованими органами, де систематично публікувалися різноманітні матеріали з історії, етнографії, фольклору, з книгодрукування, видавництва і освіти. Воно, здобувши широке визнання, підтримувало зв'язки з багатьма науковими установами й товариствами, обмінювалося літературою та науковою інформацією з археологічними комісіями Санкт-Петербурга й Москви, вченими архівними комісіями України і Росії, публічними бібліотеками¹¹. Єпархіальне Давньосховище, створене зусиллями Є. Сіцинського, В. Яворовського, В. Дороновича, Й. Ролле 30 січня 1890 р. “для збирання і збереження старожитностей, які причетні до історії Подільської єпархії, і для допомоги членам Комітету в їх праці”, складалося з бібліотеки, де були книги з історії Поділля, твори російських, польських та інших авторів, архіву з документами минулого і візитів церковів, відділу пам'яток мови і письма, стародруків XVI-XVIII ст. та інших предметів. За даними Є. Й. Сіцинського, на початок 1896 р. музей мав 862 книги, 69 рукописів, а в 1904-1909 рр. у ньому налічувалося 7684 писемних і речових пам'яток історії та культури краю, понад дві тисячі оригінальних документів, візитів церковів, рукописів і стародруків. Саме зусиллями Є. Й. Сіцинського Давньосховище стало великим музейним, науковим і культурно-освітнім закладом з унікальними і цінними збірками рукописів та стародруків, налагодило зв'язки з музеями і бібліотеками Російської імперії, з ним тісно співпрацювали М. Петров, В. Антонович, М. Грушевський, які поповнювали його бібліотеку літературою, передали чимало власних праць. Є. Й. Сіцинський закликав священників, цінувальників історії і культури дарувати чи обмінювати книги, передавати до архіву документи минулого. Вже у 1912 р. музей мав наукову та єпархіальну бібліотеку, до яких надходило 102 періодичних видання. Бібліотека історичного музею була однією із найбільших історичних бібліотек України, в 1923 р. у ній налічувалось 682 книги з історії, 1174 примірники історичних матеріалів, 317 праць з історії Поділля, 305-археології, 1950 примірників періодичних видань. В 1924 р. музей придбав книги М. Покровського “Русская история”, М. Яворського “Нарис історії України”, М. Грушевського “Історія України-Руси”, В. Винниченка “Відродження нації”. За інвентаризацією 1925 р. в музеї зберігалось 138 рукописних книг, 1034 стародруки, у травні 1926 р. в його бібліотеці налічувалося 4730 книг. У 1925-1929 рр. при музеї працювало наукове товариство при ВУАН на чолі з Д. Богацьким та Є. Сіцинським, яке мало свою невелику бібліотеку, що зростала за рахунок наукових видань УАН, наукових записок місцевих вузів та подарованих книг¹¹. В підвідділ “Подоліка” новоствореної Вінницької філії ВНБ ВУАН Є. Сіцинський передав 200 книг і журналів, серед них “Подільські єпархіальні відомості”, “Праці Подільського єпархіального історико-статистичного комітету”, свої особисті праці.

Револьюційні події 1905-1907 рр. прискорили створення Є. Й. Сіцинським разом з іншими ентузіастами української справи Подільського українського товариства “Просвіта”, яке проводило широку пропаганду української ідеї і створило у Кам'янці бібліотеку-

читальню, видавало підручники, розповсюджувало популярну літературу і періодичні видання, сприяло організації по селах невеликих бібліотек і читалень, книги для яких доставляв відомий земський лікар П. Блонський²⁸, відкрило книжковий кіоск і організувало пересувний пункт торгівлі літературою. Відомий літературознавець В. Герасименко писав, що „Просвіта” мала читальні-бібліотеки в м. Печері, с. Щурівцях і Куничному Брацлавського повіту, в Іванківцях-Дунаєвських Ушицького повіту і філії в Могилеві й Дунаєвцях. За 9 років існування до президії товариства поступило понад 50 прохань про відкриття бібліотечок-читалень по різних селах Поділля, але уряд цього не дозволяв, завжди відповідаючи, що “губернатор находить невозможным”²⁹. У 1911 р. просвітянська бібліотека налічувала 1460 найменувань книг, часописів та видань, серед них твори Т. Шевченка, М. Грушевського, Б. Грінченка, М. Драгоманова, М. Костомарова, В. Винниченка, виписувала 18 українських та 11 російських газет і журналів, які постійно розходила по руках, головним чином серед учнів, а деякі українські видання роздавались селянам безкоштовно. Восени 1911 р. на Хотинській сільськогосподарській виставці за культурно-освітню працю та експозицію українських книжок, газет, журналів Подільському товариству було присуджено бронзову медаль³⁰.

Начальник Подільського жандармського управління 20 грудня 1912 р. писав, що в початкових, народних та церковно-парафіяльних школах, в училищах Поділля працювали молоді вчителі-українці, і Кам’янецька “Просвіта” висилала їм “поки що легальну українську літературу, і при з’їздах окружних народних вчителів для слухання педагогічних лекцій запрошує молодих вчителів на свої вечірні збори”, які незважаючи на заборону з боку місцевого єпархіального начальства, заходили в товариство, користувались його українською бібліотекою, збирались для бесід з просвітянами³¹. “Просвіти” в період української революції відіграли значну роль у справі створення українських бібліотек. Український уряд виділяв великі грошові субсидії товариству “Просвіта” та іншим культурно-просвітницьким установам для влаштування українських бібліотек при учительських інститутах, семінаріях, середніх школах, на видання наукових праць з українознавства, книжок і навчальних посібників для народної освіти, для підтримки українських видавництв. Губернські управи безкоштовно передплачували і розсилали “Просвітам” та бібліотекам різні періодичні видання³². Досліджуючи українську книговидавничу діяльність „Просвіт” на Поділлі у 1906-1920 рр., краєзнавець Т. Соломонова писала, що вони, працюючи переважно в умовах цензурних утисків Російської імперії, самостійно видали 31 книжку і брошуру³⁴.

З перших днів перебування у Кам’янці І. І. Огієнко встановив ділові зв’язки з Подільським Церковним історико-археологічним товариством і разом з М. Грушевським, став його почесним членом³⁴. Як міністр народної освіти І. Огієнко 21 січня 1919 р. звернувся до Уряду УНР з проханням фінансової підтримки цього товариства, зазначаючи, що воно за 15 років існування значною мірою розширило рамки своєї діяльності, упорядкувало музей церковної старовини Поділля, створило при ньому бібліотеку надзвичайно рідкісних книжок і збирано багато матеріалів для висвітлення минулого церковно-релігійного та громадського життя Поділля, а 12 томів “Трудів” є найкращим свідченням його корисної праці з наукового дослідження сучасного й минулого, збирання, збереження та охорони пам’яток мистецтва і історії краю³⁵.

І. Огієнко, будучи ректором Кам’янецького університету і міністром ісповідань УНР, разом з в. о. ректора Подільської духовної сеінарії П. Табінським, деканом богословського факультету В. Бідновим, протоієреями Є. Сіцінським, К. Старинкевичем розробляв короткі курси історії мови, історії України та церкви, брав активну участь у діяльності Всеукраїнської Церковної Ради, створив при богословському факультеті спеціальну комісію з перекладу на українську мову церковно-богословських книг. При його активній участі 21 вересня 1919 р. було організовано друкований орган Міністерства ісповідань “Українська Церква”, редактором якого затвердили Є. Сіцінського, його заступником В. Біднова³⁶.

1 лютого 1921 р. було організовано Кам'янець-Подільський Комітет охорони пам'яток старовини, мистецтва і природи, до якого увійшли музеї: археологічний (директор Є. Сіцинський), природничий (директор Я. Регул), мистецько-промисловий (директор В. Гагенмейстер), архіви та бібліотеки. Йому належали всі права на охорону пам'яток історії та мистецтва, право їх реквізиції у громадян та організацій повіту. Співробітники його бібліографічно-бібліотечної секції влаштували при археологічному музеї "Книжкову палату", упорядкували бібліотеку-читальню, обстежили церкви, костьоли, синагоги Кам'яниччини і передали в ІНО 450 різних коштовних букіністичних видань. Створюючи об'єктивний науковий життєпис українських вчених І. Огієнка і Є. Сіцинського, було б некоректним назвати їх єдиними чи головними фундаторами університетської бібліотеки. Як бібліофіли, бібліографи і книгознавці вони не залишились осторонь такої справи і саме при їх постійній турботі були розроблені правила роботи, принципи комплектування, діяла бібліотечна рада, а бібліотека відзначалася порядком та організацією праці. Непересічність особистості священика Є. Сіцинського, одного із засновників Кам'янець-Подільського державного українського університету, науковця і церковно-громадського діяча справили значне враження на ректора університету професора І. Огієнка і він призначив його настоятелем університетської церкви, помічником бібліотекаря, а 27 серпня 1919 р. Рада професорів обрала його головою бібліотечної комісії, яка під його керівництвом і при безпосередній участі розробила статут університетської бібліотеки, проводила поповнення бібліотечних фондів⁴.

У серпні-жовтні 1918 р. університетською комісією було проведено велику роботу з формування університетського бібліотечного фонду, книгозбірня почала діяти вже 5 вересня 1918 р. і в період становлення працювала лише двічі на тиждень. Найпершим і найголовнішим напрямом її роботи було комплектування фондів. Саме І. Огієнко поклав в її основу власну бібліотеку⁷, а Подільське церковне історико-археологічне товариство подарувало 59 стародруків, 30 томів Актів, виданих Віленською Архівною Комісією, і 30 книг різного змісту³⁶. Після урочистого відкриття університету, аудиторії і бібліотека якого тимчасово розташувалися у приміщенні середньої Технічної школи, до всіх українських установ, навчальних закладів, товариств різних міст України за підписом І. Огієнка було розіслано листи такого змісту: "Звертаюся до Вас з щирим проханням прикласти і свою долю до здобування нового культурного огнища і подарувати в бібліотеку Кам'янець-Подільського державного українського університету книжки, якими Ви, може, не користуєтесь, а для університетської бібліотеки вони дуже придатні. Особливо Високоповажних авторів прошу подарувати нам усі Ваші твори". На це звернення відгукнулися численні представники свідомого українства, навчальні заклади й інституції. Так, Наукове Товариство імені Т. Шевченка (Львів) безкоштовно передало університетській бібліотеці 408 томів своїх видань, статистичний комітет губернського управління – 6600 томів, Київська духовна академія – 746, Подільська семінарія – 1421, бібліотека Київського Університету Святого Володимира – 7 та інші. Частину своїх приватних книгозбірень безкоштовно передали університетові Є. Сіцинський – 23, П. Клепатський – 9, В. Біднов – 8 та інші⁷. Державна Гімназія ім. Степана Руданського передала більше тисячі цінних старих книжок і українських стародруків³⁸, римо-католицький єпископ Подільський Маньковський та ксьондз Носалевський подарували цінну збірку латинських стародруків. 8-11 липня 1920 р. населення міста і його околиць зносило як дарунки свої книжки до бібліотеки Університету. У жовтні 1920 р. фонди бібліотеки склалися із 33252 книг, брошур, журналів і газет, а найціннішими серед них були 814 томів стародруків, із них 45 – недатованих, 24 – XVI ст., 82 – XVII ст., 663 – XVIII ст., серед них Євангеліє 1575 р., Острозька Біблія 1581 р., "Лексіконъ славенорусскій" Памва Беринди 1653 р., "Месія праведного" Йоаникія Галятовського 1669 р. та ін. Частину збірки І. Огієнко в листопаді 1920 р. вивіз за кордон, а частина залишилася в університетській бібліотеці, окремі її масиви нині зберігаються в міському державному архіві і краєзнавчому музеї, у приватних збірках.

24 жовтня 1918 р. було створено бібліотечну комісію, яку очолив приват-доцент М. Плевако, згодом його очолив професор П. Клименко, а потім – Є. Сіцинський. На її засіданнях розглядалися питання каталогізації і опрацювання книжок, бібліотечні правила, шляхи поповнення книгозбірні. Так, присутні на засіданні 5 січня 1920 р. Є. Сіцинський (голова комісії), І. Сливка (секретар) та інші визнали, “що затвердження Статуту бібліотечної ради повинно провадитися в адміністративному порядку”, наголосивши на тому, що “бібліотекар несе моральну відповідальність за стан бібліотеки”. Статут визначав склад комісії та підпорядковував її діяльність безпосередньо ректорові, “від якого вона одержує конкретні вказівки, доручення і т. ін.”. Її завданням було придбання книг та журналів, стеження за правильністю ведення каталогів і списків, пильнування дійсної і своєчасної видачі замовлених книжок, усунення дефектів, розміщення книжок по шафах, встановлення правил видачі та повернення назад книжок. Вже 21 січня 1920 р. професорська рада ухвалила нові “Правила бібліотеки Кам’янець-Подільського державного українського університету”, що склалися з шести розділів: завідування бібліотекою, порядок придбання книг, професорські лекторії, читальня при бібліотеці, видавання книг додому, ревізія бібліотеки. Завідування бібліотекою покладалося на бібліотекаря, а “догляд по ученій часті” – на Бібліотечну комісію⁷. Є. Сіцинський, як один із відомих знавців історії краю, працював в авторському колективі, завданням якого, як писала 12 лютого 1920 р. газета „Наш шлях”, було підготувати біографічний словник-довідник визначних діячів Поділля⁴, але ці статті-гасла так і залишилися в рукописах¹⁹. Перед виїздом ректора як міністра освіти в місце осідку українського уряду правління університету ухвалило надати значну суму на придбання власної друкарні і наукових книг для бібліотеки. За кордон виїхав професор М. Чайківський, який привіз деякі книжки в жовтні 1920 р.³⁹, а професор Д. Дорошенко, виїхавши 10 квітня 1919 р. в Прагу для закупки друкарні для університету, більше в Україну не повернувся⁴⁰. Розвитку бібліотеки державний український університет значною мірою завдячував І. Огієнкові і Є. Сіцинському, їх демократичним засадам організації бібліотеки та колегіальній діяльності Бібліотечної комісії⁷.

М. Грушевський, підкреслюючи значну цінність діяльності Є. Сіцинського, в своїй рецензії на монографію „Каменец-Подольский” писав: “Сіцинський, священик в м. Кам’янці, представляє собою типичного провінціального дослідника в ліпшій значінню того слова, і для тих, що, сидячи в провінціальних містах, плачуться на неможливість щось робити, може бути прикладом, як може чоловік робити, сидічи і в такім мало інтелігентнім куті, як славний Кам’янець..., безпретенційно збираючи й оброблюючи матеріал, який мав під рукою”¹.

19 вересня 1931 р. історико-філософська Секція НТШ присвятила своє засідання відзначенню п’ятдесятиліття наукової праці Є. Й. Сіцинського, одного з найстарших дійсних членів і найдавніших з 1886 р. співробітників „Записок”, найвизначнішого дослідника історії Поділля³. Великі збірки рукописів і стародруків історико-археологічного музею та бібліотека були створені саме завдяки його енергії. В “Записках” він постійно друкував огляди історичних і археологічних періодичних видань, а за наукові заслуги в 1899 р. був обраний дійсним членом Наукового Товариства ім. Шевченка. Ресстр його праць показує, якою широкою була наукова діяльність, який цінний історичний матеріал він зібрав, а його опис стародруків кам’янецького музею та історія подільських друкарень і видань є дуже важливим внеском до загальноукраїнської бібліографії⁴.

Українське Історико-Філологічне Товариство в Празі в травні 1931 р. провело прилюдне засідання, на якому з доповідями про життя історика, визначного українського діяча, протоієрея Є. Сіцинського виступили В. Біднов, Д. Антонович, В. Щербаківський та П. Богацький, вказавши, що його наукова діяльність варта уваги й має велике значення, що він видав низку цінних праць з історії, археології та бібліографічного характеру, які дають підставу зарахувати Є. Сіцинського до визначних українських бібліографів¹.

Наслідуючи свого батька, певний внесок у розвиток бібліотек України вніс і його син В. Січинський. Так, ректор Київського архітектурного інституту Д. Дяченко в своєму

листі до нього від 15 травня 1919 р. просив допомоги у комплектуванні архітектурної бібліотеки⁴¹.

Є. Сіцинський все своє життя збирав стародруки і рукописи, а влада їх збувала. Так, у січні 1933 р. світ зі здивуванням довідався, що радянська влада продала за 500 000 доларів Британському уряду ряд рукописів древніх біблійних текстів. Цю величезну суму пожертвував англійський народ і покупка була виправдана тим, що куплені рукописи минулого були копіями з ще більш древніх до третього століття по народженню Христа і мають нині найбільшу цінність в області біблійної літератури в Британському музеї⁴². А Президент Л. Кучма, наслідуючи „кращі” традиції радянських чиновників, подарував національну святиню, Острозьку Біблію Папі Римському Іоану Павлу II під час візиту понтифіка в Україну в 2001 р., вартість якої оцінюється експертами в 2 млн доларів⁴³.

Незважаючи на значну кількість (більше 260) праць про життя, діяльність і творчість Є. Сіцинського, певні періоди життя залишаються недостатньо вивченими і висвітленими однобічно, цілі галузі його багатоаспектної діяльності залишаються за межами досліджень. Його бібліографічні огляди, були і залишаються невичерпним джерелом відомостей з питань української історії, і тому Є. Сіцинський заслуговує на те, щоб його вважали історіографом та бібліографом і зараховували до плеяди визначних українських бібліографів, а його праці з цього питання необхідно видати окремим виданням і таким чином дати можливість широкому колу істориків, краєзнавців і бібліографів використовувати їх у своїй роботі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Біднов В. Бібліографічна діяльність о. Євфимія Сіцинського // Книголюб.-Кн. П.-1931.-С. 53-77; 2. Антонович В. Рец. на: Е. Сецинский. Исторические сведения о приходах и церквях Подольской епархии. -І. Каменецкий уезд. Каменец-Подольск, 1895 //КС.-1896.-№ 5-С. 55-58; 3. К-ч. (Крип'якевич). Пятдесятиліття наукової праці Евфима Сіцинського //Записки НТШ. Т. 151.-1931; 4. Завальнюк О. М. Вихідці Поділля – викладачі Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету (1918-1921) //Наук. пр. Кам.-Под. держ. пед. університету: історичні науки.-Кам.-Под., 2001.-С. 300-318; Ю. Й. Сіцинський і Кам'янець-Подільський Державний Український Університет //Духовні витoki Поділля: творці історії краю. Мат. міжн. наук.-практ. конф. Кам.-Под. Хмельницький, 1994.-С. 62-64; 5. Бульба Т. С. Бібліографічна діяльність Ю. Й. Сіцинського //Духовні витoki Поділля: творці історії краю. Мат. міжн. наук.-практ. конф. Кам.-Под. Хмельницький, 1994.-С. 72-74; 6. Синиця Н. М. Визначні бібліографи-краєзнавці Хмельниччини ХХ ст. //Духовні витoki Поділля: творці історії краю. Мат. міжн. наук.-практ. конф. Кам.-Под. Хмельницький, 1994.-С. 30-33; 7. Ляхоцький В. П. Тільки книжка принесе волю українському народові...: Книга, бібліотека, архів у житті та діяльності Івана Огієнка (митрополита Іларіона).-К.: Вид. ім. Олени Теліги, 2000.-664 с.: іл.; 8. Опря А. В. Боротьба православної церкви з атеізмом на Поділлі в період імперіалізму //VIII Под. іст.-краєзн. конф. (секція історії дожовтневого періоду). Тези доп. К.-П., 1990.-С. 12-13; 9. Баженов Л. В. Здружені історією Поділля //Духовні витoki Поділля: творці історії краю. Мат. міжн. наук.-практ. конф. К.-П. Хмельницький, 1994.-С. 15-20; М. С. Грушевський і Поділля //Мат. другої наук.-практ. конф. присвяченої 500-річчю м. Хмельницького. Культура Поділля: Історія і сучасність. Хмельницький, 1993.-С. 224-226; М. С. Грушевський і Поділля //Мат. IX Под. іст.-краєзн. конф. Конф. Присв. 50-р. Перемоги у Великій Вітчизняній війні. К.-П., 1995.-С. 219-221; Михайло Грушевський і Євтим Сіцинський (з історії взаємин на ниві дослідження Поділля) //Історія України: Маловідомі імена, події, факти. Зб. ст. К.: 1996.-С. 69-76; Євтим Сіцинський і Михайло Грушевський (з історії листування на ґрунті дослідження Поділля). Дивокрай. Хмельниччина Подільська. Вип. 2, 1997.-С. 79-80; ЦДІА.-Ф. 1235.-Оп. 1.-Спр. 746.-Арк. 1-2, 6-12, 14-15, 24; Там же.-Спр. 759.-Арк. 5; 10. Винокур І. С., Корнілов В. В. Ю. Й. Сіцинський //УІЖ. № 3.-1991.-С. 69-74; Визначний літописець Поділля (Ю. Й. Сіцинський). Репресоване краєзнавство 20-30 рр. /Передм. П. Т. Тронька. К., 1991.-С. 93-101; 11. Земський Ю. С. Матеріали інституту рукопису ЦНБ НАН України ім. Вернадського про діяльність Ю. Й. Сіцинського. //Поділля і Волинь у контексті історії укр. нац. відродження. Наук. зб.-Хмельницький: Доля, 1995.-С. 292-294; Проблеми краєзнавства в діяльності Комітету історико-статистичного опису Подільської єпархії //Мат. IX-ої Под. іст.-краєзн. конф. К.-П., 1995.-С. 204-207; 12. Рец. на: Е. С. Подольские типографии и издания (исторический очерк). ПЕВ. № 46 //ЗНТШ.-Т. 62.-1903.-С. 15-24; 13. Редакція журналу "Літературно-науковий вісник", м. Львів (1892-1910) //ЦДІА України, Львів.-Ф. 401.-Оп. 1.-Спр. 105. Арк. 57-59, 92-97зв., 102-104; (1896-1899) //Там же.-Т. 1.-Оп. 1.-Спр. 106.-Арк. 32зв.-40; (1900-1908) //Там же.-Т. 2.-Оп. 1.-Спр. 107. Арк. 24-24зв., 32зв., 34зв.-35; 14. Наукова хроніка //ЗНТШ.-Т. 13.-1895.-С. 7-23; Т. 19.-1896.-С. 4-17; Т. 30.-1898.-С. 11-21; Т. 33.-1898.-С. 35-37; Т. 48.-1901.-С. 10-16; Т. 51.-Кн. I.-С. 169-170; Т. 56.-1902.-С. 4-11; Т. 62.-1903.-С. 15-24; Т. 68.-1904.-С. 9-15; Т. 74.-1905.-С. 167-173, 177-179; Т. 86.-1907.-С. 189-192; Т. 91.-1908.-С. 169-175; 15. Біобібліографічні відомості про Є. Сіцинського. 1930-і рр. //ЛНВ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 9.-№ 4650.-Арк. 1-9; 16. Біографія Євфимія Сіцинського //Рукопис. ЦДІА України, Львів, Ф. 309.-Оп. 1.-Спр. 390.-Арк. 52-55; 17. Огієнко І. 350 років Українського друку 1574-1924. Ч. 1-3.-К., Бібліологічні вісті.-176 с.+(6) //Рукопис. ЦДІА України, Львів, Ф. 402.-Оп. 1.-Спр. 8.-Арк. 70-75; 18. Винокур І. С., Корнілов В. В. Історик

Поділля Ю. Й. Січинський //Музей і Поділля: Тези доп. наук. конф. присвяченої 100-річчю від дня заснування Кам'янець-Поділ. держ. іст. музею-заповідника.-К.-П., 1990.-С. 7-9; 19. Биографические справки о деятелях г. Каменец-Подольского и Подолии. Авторские записки //КПМДА.-Ф. Р-3333.-Оп. 1.-Спр. 33.-Арк. 1-70; 20. Палеографическое описание Старинных рукописей XV-XIX в. 1904-1907 гг. Рукопис //КПМДА.-Ф. Р-3333.-Оп. 1.-Спр. 17.-Арк. 1-97; 21. Рец. Н. М. на: Е. И. Сецинский. Город Каменец-Подольск. Историческое описание. Киев, 1895 //КС.-1895.-№ 6.-С. 132-134; Бакота, древняя столица Понизья, 1889 //КС.-1890.-№ 6.-С. 573-574; Древнейшие православные церкви в Подолии. Церковь-замок в с. Сутковцах Летичевского уезда, 1889 //Там же.-С. 574-575; 22. Рец. В. Д. (Доманицкий) на: Е. Сецинского. Приходы и церкви Подольской епархии. Каменец-Подольск, 1900 //КС.-1901.-№ 4.-С. 48-49; 23. Гуцал В. А. М. В. Симашкевич-педагог і вчений Поділля. Духовні витоки Поділля: творці історії краю. Мат. міжн. наук.-практ. конф. Ч. 1. Кам'янець-Подільський. Хмельницький, 1994.-432 с.С. 177-179; Лозовий В., Нестеренко В. "Просвіта" на Поділлі в добу національно-визвольних змагань (1917-1920 рр.) //Просвітницький рух на Поділлі (1906-1923 рр.) До 90-річчя Под. "Просвіти". К.-П., 1996.-С. 31; Прокопчук В. С. Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність //К., Рідний край.-1995.-С. 37; Снігур Л. А. Розвиток мережі бібліотек на Поділлі //Мат. другої наук.-практ. конф., присвяченої 500-річчю м. Хмельницького. Культура Поділля: Історія і сучасність. Хмельницький, 1993.-С. 178-179; Федоренко С. М. Подільський історик М. Я. Орловський //Музей і Поділля: Тези доп. наук. конф., присвяченої 100-річчю від дня заснування Кам.-Под. держ. іст. музею-заповідника.-К.-П., 1990.-С. 69-70; Хоптяр Ю. А. Розвиток бібліотечної справи в Подільській губернії (70-ті рр. XIX-початок XX ст.) //Наук. пр. Кам.-Под. держ. пед. університету: історичні науки.-К.-П., 2001.-Т. 5 (7).-С. 310-317; 24. Біографічні та бібліографічні карточки. Авторські чорнові записки. 1888-1928 рр. //КПМДА. Ф. Р.-3333.-Оп. 1.-Спр. 7.-870 арк.; 25. Лист М. Левченко до Є. Січинського від 10 листопада 1928 р. //Архів А. Т.; 26. Романів Ю. Тернистий шлях вченого за советів //Український голос. №90.-1942.-8 листопада; 27. Нестеренко В. А. Бібліотечна справа на Кам'янецьчині в 1920-1930-ті роки //Бібліотеки в інформаційному суспільстві: Мат. наук.-практ. конф. Присв. 100-річчю Хмельницької ОУНБ ім. М. Островського. Хмельницький, 2001.-С. 248-254; КПМДА.-Ф. 302.-Оп. 2.-Спр. 41.-Арк. 9; 28. Лозовий В. С. Діяльність подільської "Просвіти" //Мат. другої наук.-практ. конф. присвяченої 500-річчю м. Хмельницького. Культура Поділля: Історія і сучасність. Хмельницький, 1993.-С. 281-283; 29. Герасименко В. З українського громадського руху на Поділлі. (1905-1917). (Пам'яті д-ра К. Г. Солухи) //За сто літ.: Мат. з громадс. і літературного життя України XIX і поч. XX ст. /За ред. М. Грушевського. Кн. 5. -Х.-К., 1930.-С. 305-313.-/Записки Іст. секції УНТ в Києві. Т. XXXI; 30. Лозовий В. С. Діяльність бібліотек Подільської "Просвіти" //Бібліотеки в інформаційному суспільстві: Мат. наук.-практ. конф. присв. 100-річчю Хмельницької ОУНБ ім. М. Островського.-Хмельницький, 2001.-С. 261-266; 31. Лозовий В. Діяльність Подільської "Просвіти" в 1906-1914 рр. //Просвітницький рух на Поділлі (1906-1923 рр.) До 90-річчя Подільської "Просвіти". К.-П., 1996.-С. 6-27; ЦДІА України, Київ. Ф. 275.-Оп. 1.-Спр. 2447.-Арк. 196-197; КПМДА.-Ф. 281.-Оп. 1.-Спр. 8887.-Арк. 31-32; 32. Слободянюк П. Українська церква: історія руїни і відродження. Наукове видання, присвячене 2000-річчю Різдва Христового //Хмельницький.-2000.-266 с.; 33. Соломонова Т. Р. Українське книгодрукування на Поділлі у 1917 р. //Мат. X-ої Под. іст.-краєзн. конф. Конф. присвячена 55-ій річниці Перемоги у Великій Вітчизняній війні. К.-П., 2000.-С. 337-342; 34. Баженов Л. В. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX-на початку XX ст.: Становлення. Історіографія. Біобібліографія.-Хмельницький: Доля, 1995.-256 с.; 35. Андрусишин Б. І. Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (Доба директорії УНР): Навч. посібник.-К., 1997.-176 с.; 36. Нестеренко В. А. Кам'янець-Подільський комітет охорони пам'яток старовини, мистецтва і природи //Поділля і Південно-Східна Волинь в роки Визвольної війни середини XVII ст.: Мат. Всеукр. іст.-краєзн. конф. Ст. Синява: Поділля, 1998.-С. 228-231; 37. Геринович В. До історії Кам'янець-Подільського Інституту Народної Освіти //Записки Кам'янець-Подільського Інституту Народної Освіти. Т. 2. Кам'янець на Поділлі. 1927. С. 1-27; 38. Огієнко І. Рятуння України. На тяжкій службі своєму народові //Вид. 2-е., доп. Вид. Тов-ва "Волинь".-Вінніпег.-1968.-96 с.; 39. Біднов В. Перші два академічні роки Українського Державного Університету в Кам'янці-Подільському //Кур'єр Кривбасу. № 69-70.-1997.-січень. С. 64-74.; ЛНВ. Львів, 1928, ч.ч. 11, 12; 40. Криськов А. А. Діяльність Д. І. Дорошенка в еміграції (20-ті роки XX ст.) //Духовні витоки Поділля: творці історії краю. Мат. міжн. наук.-практ. конф. Ч. 1. К.-П. Хмельницький, 1994.-С. 38-40; 41. Мушинка М. Місце Володимира Січинського в історії української науки та культури //Володимир Січинський та Україна. Мат. міжн. конф.-К., Абрис, 1996.-С. 27-44. (Повернуті імена); 42. Библия и наука. Апологетический сборник //Составитель Платон Харчлаа. М., 1990; 43. Лужецкий П. Книжные раритеты: зона риска //Корреспондент, 2003.-21 января.-С. 39.